

LÜHIDALT

Tõnis Sander. Kui meid sõtta kutsuti. Tartu: Ilmamaa, 2024. 96 lk.

Eesti kirjanduslugu tunneb kaht teineteise kaasaegset, kuid nüüdseks unustatud Sanderit, kelle elukulgu ühendavad vaimusugulus ja varajane surm. Tõnu Sander (1868–1894) oli eesti esimesi kirjandusloolasi, kes suri tiisikusse, Tõnis Sander (1887–1914) oli ajakirjanik ja luuletaja, kes kadus teadmatusse Esimese maailmasõja alguskuudel, tõenäoliselt hukkus ta 15.–17. augustil Varssavist 160 kilomeetrit põhja pool Soldau (Działdowo) juures.

Tõnis Sander hakkas luuletama 1905. aasta paiku, avaldama alates 1910, kuid oma luulekoguni ta ei jõudnud ega ole tema värsse leida omaaegseis antoloogias. Paljud kaasaegsed eeskätt Päevalehe toimetusest on meenutanud teda soojade sõnadega. Nooreestlaste eakaaslasena on üpris kõnekas tema osalemine koguteoses „Voog I” (1913), milles tooni annavad Mait Metsanurk, Hugo Raudsepp ja Karl Rumor, kuid milles avaldasid oma loomingu ka Friedebert Tuglas, Marie Under ja Johannes Voldemar Veski. Sanderi loodetud „Voog II” jäi ilmasõja puhkemise tõttu ilmumata.

Hando Runneli koostatud raamat sisaldab 34 luuletust, paar neist on varem ilmumata, lisaks leidub kaante vahel Sanderi järelehüüe Juhan Liivile ja paar sõjameele-

olust kantud kirjatööd. Saatesõnadena sisaldab raamat 1936. aastal Aksel Valgma toimetatud ajalehes Esmaspäev ilmunud anonüümse artikli ja 1930. aastal Päevalehes ilmunud Underi mälestuskirjutise. Underi salongis oli Sander sagedane külaline.

Sanderi napp luule ilmutab sihikindla enesearendamise ja küpsemise märke, selles on hoogu ja entusiasmi, pühalikust ja muret oma palju kannatanud rahva saatuse pärast, nii liivilikku minimalismi („Tuuleke”) kui ka modernistlikku linna- maastiku ja tööstuse kujutamist („Teliskoplis”), ei puudu muusa ja talle pühendatud lembemotiivid.

Sanderi luule on oluline just ajadokumendina ning pääseb mõjule koos traagiliselt katkenud elulooga. Raheroosk ta rapsas toorelt, on tahtmine talviklikult öelda, ja on tõepoolest midagi prohvetlikku 1913. aastal ilmunud luuletuses „Mõtted”: „Mu haud võib olla ilma pärgadeta, / üks kõik, kus surma sirbi ette jääb” (lk 38). Õigupoolest jääb kogumikus (vähemalt meie aja inimesele) mõneti mõistatuseks Sanderi sõtta mineku otsene ajend – kas ei osanud ta oma noore muusaga midagi peale hakata? Või oli see idealistlik soov võidelda Euroopa tuleviku ja parema maailma eest? Selgituseks ja täienduseks võinuks avaldada kogumikus Sanderi viimase kirja Hugo Raudsepale Varssavist 1. augustil 1914, mis emba-kumba kinnitab: „Mina olen oma sooned sitkeks

sikutanud, nagu nad ühel inimesel ka peavad olema, kes selle verise ja siiski kõrge ülesande peal väljas on, et Euroopat, mis tasakaalust välja on kõõlnud, jälle tasakaalu seada.” Kiri lõpeb sõnadega: „Seniks siis jumalaga, soovin Teile kõike hääd, võtke naine ja tehke lapsi, kes nagu mina Euroopa tasakaalu väärdumise puhul välja astuksid.”¹

JANIKA KRONBERG

Viivi Luik. Pühaduse purunemine. (Eesti mõttelugu 179.) Toimetanud Siiri Omblor. Tartu: Ilmamaa, 2024. 320 lk.

Viivi Luige mõttelooköites on kuuskümmend kolm esseed. Kõige varasem tekst on 1988. aastal Torontos peetud ettekanne „Seitse luuletajat”. Viimane (ja seda ühtlasi paigutuses) on „Ööülikooli” seni trükkis ilmumata loeng „Kirjaoskus, sõda ja elevandiluust torn”, mis salvestati 2024. aastal. Kuusteist pala pärineb eelmisest sajandist, kõik ülejäänud kuulub juba uude aastatuhandesse. See suhtarv ilmestab hästi kirjaniku žanrikeskme nihkumist sotsiaalse suhtluse poole. Samuti, terve puuda jagu kõnede pealkirjade juures puudub bibliograafias märge „Ilmunud”: seega koguni kuusteist esmalugemist.

Huvitav on tõdeda, et raamat on jagudesse liigendamata, kõik järgneb ühes jorus, kuigi aastaarvuti segamini. See tunnukse tahtlik teade: kõik kirjatükid esindavad rohkem või vähem sama süva-teemat, milleks on pühaduse murenemine meie sees ja ümber. Niisiis on see murekogumik, mille autorit piinab laos ja laga – looduses, ühiskonnas, kultuuris, hariduses, poliitikas, maailmas, ajaloos, nõnda ka inimhinges. Nagu Marie Underi „Hääl varjust” või „Õnnevarjutus”.

¹ Kaks Sanderit – üks saatus. – Esmaspäev 25. I 1936, lk 4.

Kindlasti on märgiline, et avaesseeks on Estonias kultuurikoja kongressil peetud patriootlik haridusjutt „Isamaakõne” (2018). Sealts leiidsin muu hulgas mulle südamelähedase täisriimi Arvo Pärldilt, kes oma keskuse avamisel Laulasmaal ahhetas metsalatvade kohal tornis „tasakesi, hinge-põhjust: „Kui palju puid! Kui palju rahvast! Nad on kõik inimesed, iga puu on siin nagu inimene!”” (Lk 10) Seda vähem on imestada, miks Viivile siiralt meeldis minu „Puuinimeste”-muinasjutu käsikiri. Selline hõim.

Niisiis kõneleb Luik, nagu ka Juhan Liiv ja Ernst Enno, hingevarjutusest: „Nüüd on aeg kõnelda koletisest, kelle nimi on inimese varjupool. [...] Kohe, kui inimene enam oma varjupoolt ei teadvusta, kohe, kui raskuste ületamise vajadus, au, väärrikus, tõde ja surm inimese elust ja sõnavarast välja lülitatakse, jääb ka valgust maailmas vähemaks ja inimeseks olemise põhi-väärtused pöörduvad groteskselt pea peale. Nii nagu me tänases maailmas näeme. // Ajalugu on varju ja valguse mäng. Kord on ajad valgemad, kord on nad pimedamad. Mõnikord tabab maailma hullus. Siis räägitakse ja tehakse iseenesestmõistetavalt asju, mis [...] naeruväärselt arulagedad või judisemapanevalt võikad.” („Selle kevade tervitus”, 2020; lk 14)

Vari on laskunud inimkonna üle. Vari on valgus- ja saastareostus taeva ning maa üle, vari on liitreaalsuse kapseldav mull üksikisiku ümber, vari on kriminaalide tahte globaliseerimine, sõja ja terrori normaliseerimine, vale ning kurjuse silma-moondus, rumaluse vabadus või alistumise mugavus, mälukaotuse ja viha võim. Pühadused pudenevad põrmuks armastuse loojuval kumal. Nimetage aga ja ärge imestage, vaid mõelge, mida saame parata. Kogu kogumik käsitleb popi-ja-huhuu-liku inimese varju olemust, ulatust ning varjundeid, kandvate väärtuste panoptilist katkestust.

Me Nobeli-kandidaadi tõsised manitsused panid mu kõrvus taas kumisema vana meeldiva tinnituse. See on pärit Immanuel Kanti „Praktilise mõistuse kriitika” lõppsõnast, kus ta viitab inimese olemasolu jumalikule mõõtmele: „Kaks asja täidavad hinge üha suurema imetluse ja aukartusega, mida sagedamini ja püsivamalt mõte selle juurde tagasi pöördub: tähistaevas minu kohal ja moraalseadus minu sees. Kumbagi neist ei pea ma pimeduse varjust või minu silmapiiri ääretuse tagant otsima ja aimama; ma näen neid enda ees ja seon neid vahetult minu eksistentsi teadvusega.”²

Mida enam tähistaevas maa kohal kahvatab, seda kirkam olgu tähekaart meie endi sees.

ARNE MERILAI

Tõnu Tannberg. Ajalugu ei ole kunagi liiga palju. (Eesti mõttelugu 178.) Tartu: Ilmamaa, 2024. 648 lk.

Akadeemik Tõnu-Andrus Tannbergi mõtteloo-kogumik sisaldab 24 artiklit aastaist 1998–2023, autori nappi eessõna täiendavad neli intervjuud aastaist 2011–2021, mis annavad hea sissejuhatuse teeneka ajaloolase teele ja töödele. Rõhutamist väärib Tannbergi panus nii mõne aasta eest sajanat sünnipäeva tähistanud Eesti Kirjanike Liidu ajaloo käsitlemisse kui muidugi ka kirjakultuuri uurimisse, eriti käimasoleva Eesti Raamatu Aasta kontekstis. Kui Sirje Olesk andis oma monograafias „Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s” (2022) nõukogudeaegsest kirjanike liidust arhiivandmetel põhineva kompaktsed ülevaate, siis Tannberg süveneb üksikküsimustesse ja täiendab seda

oluliselt. Eesti kirjakultuuri ajalugu on Tannberg avardanud oma varase avastusega, kui ta 1990. aastate keskpaiku leidis Peterburi Venemaa riiklikust keskarhiivist seni kadunuks arvatud Tarto maa rahva Näddali-Lehe 10 numbrit. Siinne kogumik sisaldab selle maarahva esimese, 1806. aastal ilmunud ajalehe sulgemislugu, mis kätkeb ka poleemikat Malle Saluperega ja puudutab Johann Philipp Gustav von Ewersi brošüüri „Talurahva olukorrast Eesti- ja Liivimaal” müügilt kõrvaldamist ja ärakeelamist.

Tannbergi peamiste huvide ja uurimisteemade fookus on aga olnud mujal – kõnealuses kogumikus stalinismi ajal, nii repressiivse riigivõimu piitsal kui ka präänikul. Erilise väärtuse annab tema artiklitele lähtumine arhiiviallikatest, kusjuures kuuest kasutatud arhiivist neli asuvad Venemaal. Nõukogudeaegses ülikoolis tüütuseni parteiajalugu tudeerinutele avaneb nende allikate põhjal kulissidetagune pilt nii suurriiklikest manipulatsioonidest kui ka neist ajendatud väiklastest intriigidest ning see on ülimalt õpetlik ja kõnekas praegugi. Jah, ajalugu ei ole kunagi liiga palju, kuid ajaloolase ülesanne ei ole „ajalugu tööle panna”, nagu arvas Linnar Priimägi (lk 548), vaid sellest tuleb õppida ning iseäranis oluline oleks Tannbergi artiklitega kosutada kõiksugu targutajate vasakpoolsetest ideoloogiatest loputatud ajusid.

Peatükki „Võim ja vaim” on paigutatud viis artiklit džässmuusika, kirjanduse ja ajalookäsituse nõukogustamisest. Avaramas mõttes kõneleb aga terve kogumik sellest, kuidas ja milliste vahenditega surus nõukogude võim maha inimeste vaimu ja vabadusiha. Kõnekad on hümni loomislugu ja „puhastusoperatsioon”, arreteerimisi, tapmisi ja küüditamisi puudutavad võrdlused kunagiste vennasvabariikide Läti, Leedu ja Ukraina andmetega, väga oluline on tänapäeval üsna abstraktselt ja

² I. Kant, Kritik der praktischen Vernunft. Berlin: Ausgabe der Preußischen Akademie der Wissenschaften, 1900, lk 161–162.

kergekäeliselt kasutatava mõiste *nomenklatuur* täitmine selge sisuga. Üksjagu üllatav on fakt, et Hans Leberechtile 1949. aastal tunnustuseks saanud III järgu Stalini preemia oli vaid 25 000 rubla ehk täpselt kaks korda vähem kui ENSV romaani-preemia.

Tänuliku lugejana oleks akadeemilise ajaloolase uurimuslikult arhiivipõhisele artiklikogumikule kohatu midagi ette heita. Ent kui varem Keeles ja Kirjanduses või Tunas ilmunud ja seega toimetamistsükli läbinud tekste raamatust üle loen, ilmnevad väiksed erinevused viitamissüsteemis. Mõnel leheküljel on põhiteksti täiendav joonealune lausa pool lehekülge, osa selle

sisust sobinuks põhiteksti sulatada, aga mõnel jääb allikaviide puudulikuks. Tekstide taasavaldamine, olgu autori algse või siis varem ilmunud trükiversiooni alusel, pole alati kulgenud laitmatult, ent trükivead ei jäänud silmi kriipima. Leheküljel 448 esitatud Lavrenti Beria väide, et 1953. aastal kandis nõukogude kinnipidamis-asutustes „karistust 2 526 402 miljonit inimest”, sundis haarama Tunas (2004, nr 3) ilmunud esmatrüki järele ja sealt see ülepaisutus kaasa lohisenud ongi. On küll kuri see vene värk, aga nii palju kurja teha ei suutnud isegi nõukogude võim.

JANIKA KRONBERG